УДК (031):(092) С. Баран-Бутович

Ірина Азарх,
м.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ) Україна, specrada_istoria@ukr.net

НОВІ АСПЕКТИ БІОГРАФІЇ С.Г. БАРАН-БУТОВИЧА: ПОГЛЯД З СЬОГОДЕННЯ

У статті здійснено спробу переосмислення життєвого шляху і наукового доробку українського історика, археолога, музеєзнавця Степана Баран-Бутовича. Розглядається його практична і теоретична діяльність в різних наукових та навчальних установах у 30-х роках минулого століття, а також на посаді завідувача відділом культури і освіти Чернігівської міської управи в 1941–1943 рр. Проаналізовано його стосунки з представниками українського національно-визвольного руху в окупаційний період, а також бачення повоєнного державного устрою України.

Ключові слова: *С. Баран-Бутович, історик, археолог, краєзнавець, український націоналізм, культура, освіта, міська управа.*

В 90-х роках минулого століття Україна розпочала реалізацію проекту правової держави. Консолідація суспільства навколо цієї ідеї стала потужним поштовхом до політичних трансформацій, які, в свою чергу, призвели до перегляду існуючих ідеологічних засад. В зв'язку з цим назріла потреба переосмислення подій та явищ, які радянська історіографія традиційно подавала в суто негативному ключі. Особливого шквалу критики зазнали українські націоналісти, котрі, всупереч агресивній політиці «старшого брата», послідовно відстоювали право на самостійний розвиток нашої країни. Ідеологічне насилля, що так щедро вкорінилося на теоретико-методологічному ґрунті інтернаціоналізму, рішуче відкидало будь-які форми інакомислення. Звісно, така безальтернативна позиція не могла не відобразитися на підготовці профільних статей до енциклопедичних і довідкових видань. Так, «Мала радянська енциклопедія», видана в 1930 р. у Москві, трактувала націоналізм як «політику протиставлення інтересів однієї національності інтересам інших національ-

ностей і всього людства»[1]. Власне ідея єдності певної народності в її минулому, теперішньому і майбутньому представлялася фундаторами проекту як засіб буржуазної ідеології в експлуатації пригноблених класів. Нівелювання сталінським режимом правових основ держави до рівня політичних догм узаконило повальні репресії безвинних людей. Прийняття Закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» (від 17 квітня 1991 р.) юридично визнало факт безпрецедентних порушень Конституції з численними переслідуваннями мільйонів громадян за політичні погляди й релігійні переконання. В ході комплексної реалізації головних положень цього документу держава ініціювала перегляд тогочасних кримінальних справ, серед яких було й рішення трибуналу військ НКВС Чернігівської області від 26 вересня 1944 р. щодо вищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією майна Степана Гавриловича Баран-Бутовича.

Відтак у межах діючого законодавства в 1994 р. було визнано безпідставною «…кваліфікацію дій Баран-Бутовича по статті 54 — I «а» КК УРСР …», так як його переконання в ідеології українського націоналізму і проведення відповідної агітації серед населення ідей цього політичного напряму не містить об'єктивної сторони складу злочину»[2].

Повертаючись до висвітлення долі цієї особи, маємо зазначити, що сприйняття творчого спадку науковців, «заплямованих» співробітництвом з окупантами, сягає глибоким корінням в радянське минуле й донині є досить неоднозначним. Ідейно-політична риторика поряд з ототожненням понять «антирадянського» з «антиукраїнським» моделювали однозначне ставлення до засуджених тоталітарним режимом. Нові історичні реконструкції потребують висвітлення не лише «білих», але й «темних» плям нашого минулого.

Життя і діяльність Степана Гавриловича Баран-Бутовича, його наукова спадщина останнім часом викликає зацікавлення фахівців різних напрямів — істориків, музеєзнавців, краєзнавців, археологів тощо. Аналізуючи персональний внесок археологів-музейників радянської України 20–30-х років минулого століття і класифікувавши їх на вчителів і учнів, А. Пудовкіна відносить С. Баран-Бутовича до когорти високих професіоналів, творців «багатогранного інтелектуального світу». Вона вважає його одним з 85 дослідників пам'яток вітчизняної археології від

---

[1] Малая советская энциклопедия. — М.: Акционерное общество «Советская энциклопедия», 1930. — Т. 5. — С. 624.

[2] Галузевий державний архів СБУ (далі — ГДА СБУ), м. Чернігів, спр. 16402, арк. 113–113 (зв.)

палеоліту до пізнього середньовіччя, які склали основу музейної археології Радянської України[3].

Чернігівський краєзнавець Л. Студьонова, спростовуючи нав'язані варіанти міфологем щодо повсякдення окупаційного періоду, також принагідно висвітлює у своїх студіях деякі аспекти діяльності вченого[4].

В 2014 р. в Інституті історії України НАН України Синельник Іриною було захищено дисертацію на тему: «Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського: інституційний розвиток, напрями роботи, формування фондових зібрань (кінець XIX — початок XX ст.)» (спеціальність 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). У своїй роботі автор неодноразово повертається до висвітлення форм і методів експозиційної, науково-дослідної діяльності С. Баран-Бутовича в контексті функціонування установи[5]. Також високо вона оцінила його практичний досвід щодо збереження архівів, бібліотечних фондів на посаді завідувача відділу культури та освіти Чернігівської міської управи. І. Синельник звернула увагу на той факт, що науковець особисто проводив розкопки згарища історичного музею, порушуючи клопотання перед комендатурою щодо відновлення роботи цієї установи[6].

Знані дослідники-краєзнаці О. Коваленко та Л. Ясновська ввели до наукового обігу віднайдені ними листи свого земляка, висвітливши епістолярій вченого в контексті функціонування музейних закладів Чернігівщини[7].

Слід зазначити вагомий внесок в справу систематизації знань про українських археологів Галини Мезенцевої. Накопичений в ході багаторічної науково-дослідницької роботи фактологічний матеріал вона вмістила в словник-довідник «Дослідники археології України», який вийшов

---

[3] *Пудовкіна А.С.* Особистісний вимір музейної археології Радянської України 1920-х — початку 1930-х рр. // Література та культура Полісся: Зб. наук. праць / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. — Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. — Вип. 61: Проблеми літературознавства, історії та культури України з погляду сучасності. — С. 160.

[4] *Студенова Л.* Чернигов в годы Великой Отечественной войны [Електронний ресурс] — Режим доступу: // http://libryansk.ru/files/project/slav_cross/stydenova.html

[5] *Синельник І.С.* Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського: інституційний розвиток, напрями роботи, формування фондових зібрань (кінець XIX — початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук 07.00.06 / Синельник Ірина Сергіївна. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — 290 с.

[6] Там само. — С. 66.

[7] *Коваленко О., Ясновська Л.* До історії Чернігівського історичного музею у 20-х рр. XX ст. // Скарбниця української культури: Зб. наук, праць. — Чернігів, 2005. — Вип. 6. — С. 106.

у світ завдяки фінансовій підтримці Канадського інституту українських студій. Характеристики 600 персоналій — дослідників археології України розміщено нею відповідно хронологічного періоду, яким їм довелося займатися[8]. Оскільки Степан Гаврилович досліджував переважно пам'ятки палеоліту, мезоліту та неоліту, його прізвище фігурує серед археологів — знавців «Кам'яного віку». Слід зазначити, що наведена біографічна довідка красномовно свідчить про суб'єктивне ставлення упорядника до свого колеги. Попри вимоги до суто наукового викладу в такого роду публікаціях, Галина Георгіївна зробила акцент на тому, що в 1934 р. дослідник був «невинно репресований»[9]. Вона не згадувала про його співпрацю з німцями, вказавши лиш те, що в окупаційний період «він продовжував археологічні та краєзнавчі студії»[10]. Не була конкретизована автором і причина його страти органами НКВС.

Враховуючи власні негативні практики, ще на початку XXI століття серед істориків відчувався брак оптимізму щодо змін в царині енциклопедичної справи. Так, у передмові до перевиданої у Львові в 2000 році «Енциклопедії українознавства», Павло Сохань зауважив, що «для нового видання всеукраїнської енциклопедії... буде потрібно ще чимало років».

Рішучі зміни в історичній науці призвели до перегляду наявного довідково-словникового ресурсу, завдяки чому став можливим проект «Енциклопедії історії України». В ході підготовки Словника авторський колектив визначив головним критерієм відбору персоналій своїх колег-попередників «факт лідерства в певній галузі історичної науки»[11]. До цього переліку ввійшов і Степан Баран-Бутович, як педагог, музейний працівник, історик, археолог. Авторство статті про нього належить фахівцю з історії рідного краю О. Коваленку[12].

Показово те, що життєдіяльність вченого розглянуто з певною долею поміркованості, переважно в певних ракурсах. Якщо мова йде про постать, яка сконцентрувала в собі характерні риси діячів націоналістичного руху в Україні XX ст., то її розкриття потребує безліч аспектів орієнтації, вирішення тематичних проблем.

---

[8] *Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України: енциклопедичний словник-довідник. — Чернігів: Сіверянська думка, 1997. — 205 с.

[9] Там само. — С. 11.

[10] Там само.

[11] Передмова // Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. — К.: В-во «Наукова думка», 2003. — С. 6.

[12] Баран-Бутович Степан Гаврилович // Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 1. А–В. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 182.

Відтак, ознайомившись з архівними матеріалами та проаналізувавши ступінь їх дослідження, ми вважаємо, що деякі сторони життя і діяльності вченого наразі залишаються недостатньо розкритими. Основним завданням нашої студії є реконструкція громадської й суспільно-політичної діяльності поза риторикою ідеологічних штампів, в контексті хронологічних меж життя науковця.

Серед матеріалів архівно-слідчої справи кінця 30-х років нашу увагу привернув звичайний учнівський зошит, на сторінках якого акуратним каліграфічним почерком викладена біографічна сповідь фігуранта справи: «Мне 63 года. Я беспартийный и всегда был таковым. По национальности — украинец…»[13]. Що ж саме дало підстави для радянського правосуддя звинувати людину похилого віку в державній зраді?

Народився Степан Гаврилович 17 травня 1877 р. у с. Козел (Михайло-Коцюбинському) Чернігівської області у родині народного вчителя, який виконував обов'язки дяка-псаломщика. Хлопчик рано залишився сиротою — коли йому виповнилося шість років, батько помер. Родина успадкувала від покійного господаря 70 гектарів орної землі. Залишившись без чоловіка, дружині довелось здавати частину ділянки в оренду[14].

По закінченню сільської школи він поступив до духовного училища, а поза тим у 1897 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію. Однак цілком очевидно, що сільська парафія була йому мало приваблива, адже в тому ж році йому вдалося успішно скласти іспит і пройти конкурс в Петербурзький історико-філологічний інститут. Навчання на відділенні історії, географії та древніх мов було завершено блискучим захистом дипломної роботи «Токвіль, його життя, наукові праці та політична діяльність», що стала підставою для надання претенденту наукового ступеня кандидата історичних наук.

У 1901 р. він розпочав свою трудову діяльність на посаді викладача історії та географії механіко-технічного училища та викладача історії в жіночій гімназії м. Олександрівськ Єкатеринославської губернії (нині м. Запоріжжя). З листопада 1905 р., делегований від повстанського комітету для ведення переговорів з жандармерією щодо припинення погромів, учитель був заарештований і до березня 1906 р. відбував покарання в Олександрівській тюрмі. Його активна громадянська позиція неабияк схвилювала двох старших братів, що на той час жили й працювали в Польщі. Вони умовили Степана Гавриловича порушити клопотання щодо переведення на аналогічну посаду в Варшаву. З початком Першої світової війни Варшавську гімназію, в якій працювали брати Баран-Бутовичі, було

---

[13] ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 6.
[14] Там само. — Арк. 10.

спішно евакуйовано до Москви, а в 1918 р. — до Чернігова. Як визнавав сам вчений, він був єдиний на той час із фахівців, тому Губернський відділ народної освіти доручив читати курс лекцій з історії рідного міста та його пам'яток. Оскільки ці заняття він проводив російською мовою, директор середньої школи імені Коцюбинського Холодний та вчитель української мови Карпович на нарадах постійно дорікали йому за це[15]. Причому Карпович зазначав, що в «українському товаристві має бути і українська мова, а не якийсь жаргон»[16]. Вирішивши вивчити рідну мову, ознайомившись глибше з творами земляків — Грінченка, Глібова тощо, вчитель дійшов висновку, що українська мова насправді не є діалектом російської, в чому був раніше переконаний, а цілком самодостатня, й українська культура і мистецтво мають багатовікову історію. Дещо пізніше, вже в 30-х роках, у процесі своєї професійної діяльності в нього зародилися перші думки щодо можливості існування України як окремої самостійної держави[17].

Протягом 15 років трудова діяльність вченого була пов'язана з викладанням історичних дисциплін (історії стародавніх і середніх віків) у Чернігівському інституті народної освіти. В 1931 р. рішенням кваліфікаційної комісії Народного комісаріату освіти історику було присвоєно вчене звання доцента за спеціальністю «Краєзнавство».

Ним було підготовлено й прочитано студентам цикл лекцій по археології (бронзові віки), неолітичній індустрії, теорії огранки, історії родових суспільств, історії Польщі і агресії польської шляхти, історії України XVI, XVII, XVIII ст. На превеликий жаль, паперові варіанти для нащадків зберегти не вдалося. Всі ці документи було знищено (спалено) як такі, що не представляли інтересу для слідства і, за визначенням комісії НКВД, не несли ніякої цінності[18].

У 1922–1923 рр., враховуючи його організаторські здібності, Степана Гавриловича умовили попрацювати за сумісництвом на посаді інструктора шкіл м. Чернігова та губернським інструктором шкільної секції Чернігівського губернського відділу народної освіти. За цей час йому вдалося впорядкувати роботу шкіл регіону, в яких на той час панував цілковитий безлад.

Намагаючись реалізувати своє палке захоплення історією рідного краю, в 1919 р. він на громадських засадах організував перше в Чернігові екскурсійне бюро. Під його керівництвом було розпочато підготовку

---

[15] ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 42.
[16] Там само.
[17] Там само. — Арк. 42 зв.
[18] ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 16402, арк. 13.

кваліфікованих екскурсоводів, розроблено методику організації подорожей. Лише навесні того ж року ним було зініційовано понад 360 екскурсій різнопланового характеру. Цілком очевидно, що на той час він був чи не єдиним фахівцем такого рівня в галузі краєзнавства. Саме тому в 1923 р. його було призначено завідувачем екскурсійного бюро при Губполітпросвіті.

Велике значення в формуванні його національної свідомості стала участь в Чернігівському науковому товаристві, членом якого він став у 1922 р. Воно було організовано на базі дореволюційної Чернігівської губернської ученої архівної комісії, з 1920 р. існувало як відділ Київського наукового товариства, а в 1925 р. — при ВУАН. Члени організації підтримували тісні зв'язки з Одеським науковим товариством та особисто Слабченком. Історична секція ВУАН організувала комісію з вивчення старого Чернігова і Чернігівщини. Окрім членів бюро Історичної секції (голови М. Грушевського, замісника О. Грушевського, секретаря О. Гермайзе) до складу комісії було зараховано С. Баран-Бутовича, А. Верзилова, С. Глушка, Г. Дроздова, І. Моргилевського, Б. Пилипенка, П. Смолічева, П. Федоренка та В. Шугаєвського. Краєзнавчу секцію очолив Степан Гаврилович. Нищівну політику радянської влади щодо історичних і культурних памяток науковці сприйняли як власну трагедію. Про це красномовно свідчать рядки із доповідної у правління товариства голови Губархіву Ждановича, якого неабияк схвилювало знищення архіву Спасо-Преображенського Новгород-Сіверського монастиря:

«В настоящий момент обращаемся в правление… остановить и сосредоточить свое внимание на работе по охране старых украинских реликвий, работе, имеющей огромное значение, едва ли не самое важное, при бедствии, постигшем страну, продолжающемся и не прекращающемся на протяжении пяти лет… Гибель украинских памятников — это фатальное бедствие для украинской нации — это бедствие государства без начала, без документальных данных на права культурного своего развития»[19].

Звісно, що прохання чиновника до колег про активну участь в збереженні й охороні пам'яток старої України не могло не бути поміченим з боку провладних структур. Як зазначив слідчий, який вів дану справу, «тут коментарі лишні»[20].

У вересні 1928 р. сталася подія, яка так чи інакше зацікавила органи НКВС. На святкування ювілею Леоніда Глібова з Академії наук приїхав академік Сергій Єфремов і письменник Ананій Лебідь. Урочисті події відбувалися в приміщенні школи імені Тараса Шевченка, куди прибули

---

[19] ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 40.
[20] Там само. — Арк. 41.

представники різних наукових організацій Чернігівщини. У своєму виступі Сергій Єфремов підкреслив, що український народ століттями стикався з перешкодами для вільного національного розвитку. Звертаючись до директора Чернівського історичного музею Марка Вайнштейна, він зазначив, що в зібранні музею знаходяться цінні скарби української культури, експонуючи які можна виховувати національні почуття народу[21]. Це був один із багатьох епізодів, які надали підстави НКВС запідозрити членів Чернігівського наукового товариства учасниками Спілки визволення України. Невдовзі фігурантами справи стали всі присутні на цьому засідання — директор школи імені М. Коцюбинського Григорій Холодний, вчитель географії Андрій Долинний, вчитель математики Ілляшенко, вчителька російської літератури Зоя Петус, пенсіонер Олексій Глібов, вчитель Карпович, директор школи імені Шевченка Дмитро Заушкевич, директор музею Марк Вайнштей, його заступник В. Дроздов, укладач біографії Глібова Борис Шевелєв та ін.[22] Як за таких обставин залишився поза підозрою Степан Баран-Бутович, відповіді немає. Однак протягом певного часу він ще мав можливість займатися улюбленою роботою. Найбільш результативним у плані реалізації творчих задумів вченого став період його діяльності в Чернігівському державному музеї.

У 1927 р. він був призначений завідувачем історичного відділу, який в 1933 р. було реорганізовано в феодальний. Оскільки на той час музей мав статус науково-дослідної установи, то завідувачі відділів мали можливість займатися переважно науковою роботою. Тут відбулося становлення історика як археолога й теоретика музейної справи. В 1927 р. науковець отримав від керівництва Чернігівського державного музею надзвичайні повноваження — під час обслідування церков Чернігівської округи з метою обліку майна художньо-історичного значення йому делегували право вилучення особливо цінних речей, щодо збереження яких в нього виникали сумніви[23]. Окрім того, на час проведення археологічних розкопок та картографування місцевості заборонялися будь-які перешкоди з боку місцевого керівництва.

Мандат Київської обласної інспектури охорони пам’яток культури та природи фіксував право обстежувати всі пам’ятки культури, як то: історичні, революційні, соціалістичного будівництва, археологічні, архітектурні, меморіальні, побутові, художні, технічні та природничі. До переліку повноважень завідувача відділу входило інспектування музеїв,

---

[21] ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 65.
[22] Там само. — Арк. 66–67.
[23] Там само. — Арк. 32.

архівів, заповідників, шкіл, бібліотек, культових споруд (церков, костьолів, синагог), вилучення необхідних експонатів, фотографування і взяття їх на облік. Причому органи влади були зобов'язані всіляко сприяти проведенню ним цих робіт[24].

У липні–серпні 1932 р. учений був членом Мізинської палеолітичної експедиції ВУАН на ввіреній йому ділянці, в районі сіл Юхновка–Горбів–Дігтярівка[25]. Коли було розпочато розкопки і в Новгород-Сіверському відкрито нову палеолітичну станцію, керівництво ВУАН у спішному порядку порушило клопотання перед облвиконкомом та райвиконкомом щодо надання необхідних коштів для проведення подальших робіт у кількості 1700 крб. Запланований кабінетом антропології кошторис місцева влада спочатку проігнорувала, тому Степану Гавриловичу довелося займатися організаційними питаннями щодо матеріального забезпечення діяльності експедиції[26].

Слід зазначити, що наукове товариство високо оцінювало дослідницький потенціал Степана Гавриловича. До нього неодноразово зверталися колеги, запрошуючи до співпраці. Д. Яворницький намагався долучити колегу до роботи в експедиції з виявлення старожитностей у районі будівництва Дніпрогесу, однак вчений мотивував свою відмову таким чином: «…конче потрібно продовжити археологічні розшуки на Чернігівщині, — а саме дослідження передісторичної доби, — працю для мене надзвичайно цікаву, що я розпочав в минулі роки»[27].

Про значні творчі здобутки історика свідчить звіт в Наркомпрос УРСР щодо результатів археологічних розкопок в с. Звеничеві та хуторі Горбаки[28]. На основі знайдених артефактів ним було здійснено науковий опис кісток мамонта на території м. Чернігова, складена і передана до музею карта гут (скляних заводів) на Чернігівщині в XVII–XVIII ст.[29]

Результати копітких польових і археологічних досліджень знайшли своє втілення в численних наукових студіях: «Гути на Чернігівщині», «Млини (водяні млини) й млинне право на Україні», «Агресія польської шляхти на Сіверщині в першій половині XVII ст. і революційний рух на Сіверщині в 1648–1654 рр.», «Неолітичні і енеолітичні дюнні стоянки в

---

[24] ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 82.

[25] Там само. — Арк. 63.

[26] Там само.

[27] Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького / Упоряд.: С.В. Абросимова, А.І. Перкова, О.В. Піцик та ін. — Дніпропетровськ: «Гамалія», 1997. — С. 2.

[28] ДАЧО, ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 154.

[29] Там само.

околицях Чернігова та їх датування»[30]. Повністю віддаючись улюбленій праці, далеко не завжди вчений отримував позитивну оцінку свого доробку з боку партійних функціонерів. Його стаття «Гравітаційна аномалія на Чернігівщині» була забракована редактором місцевої газети «Більшовик» і отримала рекомендацію до друку в окупаційному часописі «Українське Полісся». Багаторічний досвід політичного тиску на творчість історика він сконцентрував у статті про колегу «Пам'яті професора І. В. Моргилевського», в якій констатував, що науковий шлях професора був не тільки невдячним, а навіть небезпечний, загрозливий у майбутньому через поступове закріплення політичних позицій … більшовизму відверто ворожого до правдивої історичної науки, особливо з національним напрямом»[31].

У 1933 р. Степан Гаврилович працював у складі Поліської експедиції ВУАН по виявленню решток культури в торфовищах Чернігівської області. Роботи в цій експедиції ним не було завершено, оскільки був відкликаний керівництвом для організації перевезення музею в нове приміщення й термінового розгортання експозиції[32]. Приміщення музею на той час було досить мале, двічі експонати перевозили в інші будівлі, тому частина речей зберігалася в непристосованих приміщеннях. Степан Гаврилович розробив концепцію облаштування експонатів музею, відповідно якій історія України висвітлювалася як розвиток єдиної української нації, єдиного безкласового українського народу. Як зауважив директор Чернігівського державного історичного музею Датчук, експозиція надала йому можливість «протягування національних ідейок, без слів навіть зручніше, краще, ніж словами»[33].

Основні звинувачення автору експозиції стосувалися того, що вона складалася виключно з речей і портретів князів, гетьманів, духовенства і старшин. Виставка була побудована таким чином, що «німота» речей і портретів із історичного минулого є агітацією за це минуле, за епоху, за лад, що створив такі прекрасні речі…»[34]. Особливе обурення керівництва викликало те, що в ній підкреслювалась незалежність України, затушовувалась класова боротьба і експлуатація трудящих українців поміщиками й духовенством.

---

[30] ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 16402, арк. 154.
[31] Там само. — Арк. 200.
[32] Там само. — Арк. 154.
[33] Там само. — Арк. 21.
[34] Там само. — Арк. 17.

План реорганізації музею був розроблений таким чином, що з 35 кімнат лиш одна була запланована для відділу революції й соціалістичного будівництва[35].

В вересні 1934 р. Степана Гавриловича було звільнено з посади «за пропаганду контрреволюційних і буржуазно-націоналістичних теорій і пропаганду контрреволюційного троцькізму в експозиції музею». Таке формулювання автоматично призвело до виключення вченого із членів секції наукових працівників та спілки працівників освіти. Намагаючись добитися справедливого рішення, звинувачений неодноразово писав скарги в Наркомосвіти до В. Затонського, однак відповіді не отримав. Після того як С. Баран-Бутович звернувся в центральний комітет спілки працівників вищої школи і науково-дослідних закладів СРСР, справу було передано до розгляду в ЦК спілки політосвітпрацівників СРСР. З Москви до Чернігова було відряджено представника ЦК КП(б) Панаріна, котрий на місці ретельно перевірив матеріали справи і доповів про безпідставність звинувачень. Один із співробітників музею, Сергій Екземплярський, вважав, що допомогла в цій справі їхня землячка, Софія Соколовська, котра мала впливових знайомих у Москві[36].

Про те, що українське музейництво зазнало в 30-х рр. нищівних ударів, йдеться і в «Енциклопедії українознавства». Укладачі видання не із чуток знали: переважну більшість фахівців-музеєзнавців старшого й молодшого віку заарештовано й заслано або в далекі табори, або за межі України; підставою для цього було здебільше обвинувачення в «укр. буржуазному націоналізмі»[37].

У червні 1938 р., коли вийшла постанова Центрального Виконавчого Комітету Народних Комісарів України «Про музеї України», директор музею Датчук ініціював перегляд справи Баран-Бутовича як «реставратора теорії фашиста Яворського»[38].

13 липня 1938 р. заарештованому було пред'явлено звинувачення в злочині за статтею 54-10 (ч. 2) та 54-11 КК УРСР щодо участі в антирадянській українській націоналістичній організації та у веденні антирадянської агітації[39]. Підозру слідчих органів викликали злочинні наміри підслідчого «повалити радянську владу збройним шляхом, відторгнути Україну від СРСР і створити в Україні буржуазно-демократичну рес-

---

[35] ДАЧО, Ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 173.

[36] Там само. — Арк. 107.

[37] Енциклопедія українознавства: в 2 т. / Ред. В. Кубійович, З. Кузеля; Наукове товариство ім. Шевченка. — Мюнхен, Нью-Йорк: В-во «Молоде Життя», 1949–52. — С. 1027.

[38] ДАЧО, Ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 25.

[39] Там само. — Арк. 6.

публіку»[40]. В основу звинувачень було покладено матеріали 1934 р., сфальсифіковані й підписані керівництвом музею. Допити розпочали 13 серпня, їх вів начальник Михайло-Коцюбинського відділу НКВС Ажуров. Сама процедура тривала звичайно або з 10 годин ранку до 17 години, або з вечора і до 5 години ранку. Слідчий, вимагаючи визнати належність Степана Гавриловича до націоналістичної контреволюційної організації, всіляко його принижував і обзивав, називав його дружину повією. На деякий час допити було припинено, а з 9 вересня справа перейшла до слідчих Вороніна і Кувалдіна, які зробили існування звинувачуваного нестерпним. Окрім особистих образ вони погрожували заарештувати брата Михайла, били кулаками по голові, по ногах. Кувалдін зображав із себе божевільного, намагаючись видавити своїй жертві очі. Вчений не міг зрозуміти, що від нього хотять й не давав необхідних їм свідчень. З 25 по 29 вересня його піддали так званому безперервному «конвеєру», коли слідчі постійно мінялися й застосовувалася жорстока методика — підслідчого саджали на край стільця з витягнутими ногами, з високо піднятою головою, що призводило до набряків очей, ніг, рук. Один із слідчих бив його ребром долоні по шиї. Ці маніпуляції довели Степана Гавриловича майже до божевільного стану, в нього розпочалися галюцинації. Однак лише після погроз заарештувати дружину, він розпочав давати необхідні для них свідчення. Знаходячись в пригніченому психологічному стані, знищений морально, в постійному страху збожеволіти й бути вкінець скаліченим, він підписав усе, що від нього вимагали[41]. Він визнав участь у контрреволюційній, націоналістичній повстанській організації, так званому «Музейному центрі», в який був начебто завербований в липні 1926 р. колишнім професором науково-дослідного інституту м. Харкова Василем Дубровським[42]. Довелося вказати, що в коло завдань цієї організації входило повалення радянської влади в Україні, відокремлення її від СРСР та встановлення буржуазно-демократичної держави. Обласний суд, розглянувши справу, визнавши обвинувачення дійсним, призначивши покарання у вигляді 8 років тюрми та чотирьох років позбавлення прав. Слід зазначити одне невелике уточнення у вердикті радянського суду — «без конфіскації майна за відсутності такого»[43]. За останні чотири роки родина вченого вкрай зубожіла внаслідок втрати роботи, адже після звільнення з музею він був виму-

---

[40] ДАЧО, Ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 8.
[41] Там само. — Арк 161.
[42] Там само. — Арк. 44.
[43] Там само. — Арк. 145.

шений перебиватись випадковими підробітками й жити практично на одну заробітну плату дружини, яка працювала вчителькою в школі.

Звернувшись із апеляцією до Верховного суду УРСР, Баран-Бутович був оправданий відповідно статті 197 п. 2 КПК УРСР за відсутністю доказів і в травні 1940 р. звільнений із в'язниці. Тетяна Олексіївна, дружина Степана Гавриловича, якось поділилася з подругою, що їй допоміг адвокат, який за солідну оплату (1500 крб.) добився перегляду справи в позитивну сторону[44]. Однак достеменно невідомо, чому так сталося насправді, адже подібні справи мали зазвичай більш трагічне завершення.

Повернувшись з в'язниці, вченому довелося майже протягом року писати в різні інстанції, щоб добитися виплати заслуженої академічної пенсії. Однак поновити статус доцента йому так і не вдалося. В такому стані, залишившись без необхідних коштів та юридичної підтримки, його застав початок війни. Звісно, окрім відсутності пропуску, бажання евакуюватися в нього також не було. Приголомшуючий наступ німців, могутність їхньої армії і успішне просування територією Радянського Союзу викликали в Степана Гавриловича впевненість, що перемога буде на їх стороні. Йому здалося, що наступив час довгожданих позитивних змін: «У колосальному воєнному смерчі … вирішується грандіозна проблема про утворення нового світу, побудованого інакше, по-новому, не лише в територіальному відношенні, а й на основі нових підвалин, нових принципів політичного, економічного, морального, правового і взагалі духовного порядку»[45].

Вчений сподівався, що Європа прийме до уваги заслуги українського народу і допоможе створити незалежну державу по типу «Нової Європи» чи «Нового Світу». Він орієнтувався на створення самостійної України — німецької, із повною реставрацією капіталізму. Обіцянки створення незалежної української держави були сприйняті ним як початок рівноправного входження до європейського загалу. На думку історика, керівниками цієї держави мали бути вихідці з Західної України, за його словами, «в радянській Україні кадрів антирадянських елементів не залишилось — адже більша їх частина була засуджена в 1928–29 рр., а ще більша частина в 1937, 38 і 39 рр. В Західній Україні націоналісти залишились…»[46].

20 вересня Степан Гаврилович отримав посаду писаря в старостаті міста. В його обов'язки входила робота з родичами військовополонених — він приймав заяви, складав списки, за якими потім комендатура їх

---

[44] ДАЧО, Ф. Р-8840, оп. 3, спр. 1965, арк. 180.
[45] Там само. — Арк. 188.
[46] ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 16402, арк. 43.

звільняла. Невдовзі він увійшов до складу керівництва міської управи. Посаду завідувача відділу культури і освіти йому запропонував Євген Іванович Азаров, з яким до війни вони грали в оркестрі. Ухвалюючи таке рішення, міський голова та його заступник Покровський враховували багаторічний досвід наукової, педагогічної й методичної діяльності свого давнього знайомого. Всім було також відомо, що професор був репресований і відбував покарання в тюрмі. В процесі затвердження на посаду претенденту довелося щонайменше два рази заповнювати особові анкети в комендатурі з уточненням деяких біографічних даних. Обов'язки завідувача відділом культури і освіти полягали в керівництві школами, церквами, клубами, архівами та ін.[47]

За два роки окупації змінилося три керівники адміністративного відділу комендатури, які тримали під контролем будь-які розпорядження міської управи. Коли Степан Гаврилович в інтерв'ю кореспонденту «Українського Полісся» Петру Єршову необачно поділився планами про відкриття 5, 6, 7 класів, їм обом довелося давати пояснення власних необережних висловів капітану Зальцбруно. Керівники комендатури намагалися передбачити всілякі прояви самоуправства, але з Степаном Гавриловичем підтримували доброзичливі стосунки та виявляли повагу до його багаторічного досвіду. Особливо довірливі стосунки склалися у вченого з представником окупаційної влади австрійцем Третлером. Він звертався до Степана Гавриловича не інакше, як «професор», і частенько запитував у нього поради. Так було й влітку 1942 р., коли між районним старостою Дюбком і міським старостою Азаровим виникли розбіжності в поглядах і вони не могли поділити провладні повноваження. Однак С. Баран-Бутович відмовився давати оцінку цим посадовцям, мотивуючи тим, що мало знає обох.

Представник жандармерії капітан Петерс при нагоді використовував знання історії свого підлеглого, звертаючись до нього за довідками про пам'ятки Чернігова.

Після вимушеної перерви в роботі Степан Гаврилович з величезним задоволенням взявся за улюблену справу. Він займався підбором учителів, звільняючи всіх, хто погано знав українську мову, орієнтуючись й довіряючи старим кадрам. На настановних конференціях, що передували початку навчального року, вчителів спрямовували на виховання й навчання дітей в дусі українського націоналізму й ненависті до партії більшовиків.

За два роки роботи ним було ініційовано відкриття 5 початкових шкіл, музичної школи, яку очолив піаніст Ф. Городецький, курсів крою та

---

[47] ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 16402, арк. 43 зв.

шиття, професійної школи. Було відновлено роботу архіву, бібліотеки, п'яти церков та общини баптистів. Особлива увага приділялася курсам німецької мови. Адже, як зазначив Федір Пігідо-Правобережний, німецька армія при підготовці до війни не врахувала необхідності знання мови противника[48]. Курси німецької мови очолював директор Н. Заостровський. За рік було підготовлено 95 випускників, з них 54 відразу отримали посади. В ході навчання 60 слухачів вже працювали. На підготовчий курс зарахували 269 осіб. Окрім того, відкрився третій курс із двома відділеннями: підготовки перекладачів та підготовки вчителів німецької мови для молодших класів[49]. Загальна кількість курсантів становила 650 осіб.

Перебуваючи на посаді завідувача відділом культури і освіти, у спілкуванні з колегами Степан Гаврилович виявляв надзвичайну обережність і поміркованість. Підозра про існування націоналістичної організації в окупованому місті виникла у нього ще в листопаді 1941 р. Саме тоді до нього в райуправу прийшли Іван Курач (заступник редактора «Українського Полісся») та Данило Бутенко (директор школи № 5 м. Чернігова). Вони порушували ходатайство перед ортскомендатурою щодо призначення чернігівським міжрайонним старостою інженера Павла Дюбка і просили свого давнього знайомого про підтримку. За їх словами, цю кандидату підтримує «організована громадськість». У сформованій райуправі часто виникали дискусії щодо того, хто є найбільшим ворогом України. Більшість вважала, що це росіяни, однак Степан Гаврилович був упевнений, що німці. Це викликало шквал різких коментарів з боку міжрайонного старости, аж до погроз розправитися. Втім, сподівання Павла Дюбка знайти спільну мову з С. Баран-Бутовичем так і не виправдалися. Не допомогли ні погрози, ні обіцянки всілякої підтримки. Редактор газети «Українське Полісся» Федір Піпа, хоча і був переконаний, що Баран-Бутович є затятим ворогом радянської влади, трохи побоювався гордовитого професора: «Він … був високої думки про себе, я з ним говорити не міг на якісь політичні теми»[50].

Степан Гаврилович уникав стосунків з представниками організації українських націоналістів. Спостерігаючи за діяльністю деяких членів похідних груп з Західної України, в нього закралася підозра про їх зв'язок з німецькою розвідкою, адже більшість їхніх прихильників відразу попадали в поле зору жандармерії, а потому арештовувались[51].

---

[48] *Пігідо-Правобережний Ф.* «Велика вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. — К.: Смолоскип, 2002. — 288 с.

[49] ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 16402, арк. 186 зв.

[50] Там само. — Спр. 193ознав8, арк. 94 зв.

[51] Там само. — Спр. 16402, арк. 43.

Погляди на участь в націоналістичних організаціях і формуваннях він сформулював під час одного з допитів:

«Я за своїм характером індивідуаліст, не здатний близько сходитися з людьми, абсолютно не здатний до організації людей, до того ж не мав відповідних кадрів серед вчительського складу. Свої націоналістичні погляди я пропагував через газету, вчительські методичні наради, вважаючи, що цього вистачає, щоб мої погляди дійшли до мас. Цим пояснюється те, що я не брав участь ні в одній націоналістичній організації»[52].

Намагаючись донести власні переконання щодо створення самостійної України без німців і більшовицьких рад, він обрав трибуною місцеві газети[53]. У своїй публікації «На світанку історії наших предків-сіверян і м. Чернігова» вчений закликав піднести на найвищий щабель національну свідомість, відродити … палаючу кров та непереборну творчу енергію наших славних предків, потрібну для утворення національного життя, гідного нашого славного минулого[54].

Наукові студії Степана Гавриловича та його публікації в окупаційній пресі потребують більш глибокого і детального вивчення. На нашу думку, варто звернути увагу й на вцілілі публікації вченого періоду 30-х років.

Віднайдення і введення до наукового обігу джерел про життєвий шлях окремих персоналій, одним із яких є Степан Баран-Бутович, може стати суттєвим внеском у дослідження українського націоналістичного підпілля, діяльність якого в зоні військової адміністрації наразі залишає більше запитань, аніж відповідей.

REFERENCES

Abrosymova, S. V. Perkova, A. I., & Pitsyk O. V. (Comps.). (1997). *Epistoliarna spadschyna akademika D. I. Yavornyts'koho* (Vol. 1. Lysty vchenykh do D. I. Yavornyts'koho. p. 2). Dnipropetrovs'k: "Hamaliia". [in Ukrainian].

Kubijovych, V., & Kuzelia, Z. (Ed.). (1949–52). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: v 2 t.* (p. 1027) Miunkhen, N'iu-Jork: V-vo "Molode Zhyttia". [in Ukrainian].

Kovalenko, O., & Yasnovs'ka, L. (2005). Yasnovs'ka L. Do istorii Chernihivs'koho istorychnoho muzeiu u 20-kh rr. XX st. *Skarbnytsia ukrains'koi kul'tury: Zb. nauk, prats'* (6), 106. [in Ukrainian].

---

[52] ГДА СБУ, м. Чернігів, спр. 16402, арк 22.
[53] Там само. — Арк. 19 зв.
[54] Там само. — Арк. 194.

Mezentseva, H. H. (1997). *Doslidnyky arkheolohii Ukrainy: entsyklopedychnyj slovnyk-dovidnyk.* Chernihiv: Siverians'ka dumka. [in Ukrainian].

Pihido-Pravoberezhnyj, F. (2002). *"Velyka vitchyzniana vijna". Spohady ta rozdumy ochevydtsia*. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Pudovkina, A. S. (2011). Osobystisnyj vymir muzejnoi arkheolohii Radians'koi Ukrainy 1920-kh — pochatku 1930-kh rr. *Literatura ta kul'tura Polissia: Zb. nauk. prats'* (61), 160. [in Ukrainian].

Smolij, V. A. (Ed.). (2003). Baran-Butovych Stepan Havrylovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t.* (Vol. 1: A–V, p. 182). Kyiv: V-vo "Naukova dumka". [in Ukrainian].

Smolij, V. A. (Ed.). (2003). Peredmova. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t.* (Vol. 1: A–V, p. 6). Kyiv: V-vo "Naukova dumka". [in Ukrainian].

Synel'nyk, I. S. (2013). *Chernihivs'kyj istorychnyj muzej imeni V. V. Tarnovs'koho: instytutsijnyj rozvytok, napriamy roboty, formuvannia fondovykh zibran' (kinets' XIX — pochatok XX st.).* (*Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].